

նայ եւ Ս. Գրոց հմտութեան ցոյց կարող ենք իրաւամբք համարիլ նորագիր յաւելումն։ Երկրորդ օրինակն այսպիսի ծանրակշռութիւն չունի, որովհետեւ երկու խմբագրութեանց եւ Աստուր ընթերցումովն մէջ ըստ իմաստին տարբերութիւն չկայ, եւ ոչ իսկ ըստ լեզուին նշանակութեան արժանի խտրի կը գտնուի։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ այս համեմատութիւնը պահուած է լիակատար եւ համառօտեալ խմբագրութեանց ընթերցումովն մէջ։ — Աստղեկոյս ի հաստատութիւն՝ զնենք աստ երրորդ օրինակ մ'ալ, որով պայծառ կը տեսնուի նոյն երկու խմբագրութեանց համեմատութիւնն։

Գ.

Լիւսարք Իմարտութիւն։ Հմտութեալ Իմարտութիւն։ Սինային որդին ասէ՛ թէ Պահարն ասէ՛ն՝ Ասորաց ասէ՛ն է, զուշակի գտաւ ասան երեւալ բնութիւնն եւ հիւանդութիւնն։ — Գիւնն ասէ՛ թէ Սարգն զուշակի կու գտնուի։ —

որպէս քաղաքի օրինակ է, եւ բնութիւնն թագաւոր է այս քաղաքին։ Չարքն եւ յարկամբն՝ ցարքն են, եւ կու ջնան հանապաղ որ ի քաղաքն մտնեն, եւ պնծամ բնութիւնն եւ յարկամբն յերոս կու փակեն, եւ յարկամբն կու լին որ յաղթեն, եւ տաքալութիւնն յաւելի եւ զորաւոր լինենայ ի մէջ ժամն, եւ թէ պակասե իրկու եւ ինք ժամն յաղթեն, եւ բնութիւնն վատուածի եւ տահրուի։ եւ յանժամ մարքն մեռանի։ Յայնժամ որ բնութեան եւ ի ցաւոյն մէջ այս կու գտնուի նա յայնժամ հիւանդին խիտ ծանրութիւնն եւ վատուածութիւնն զիտի։ եւ այս տանին բժշկագետքն պահարն ասէն։

Առ Բեռն բժիշկն թէ քաղաքն է (հարկ), եւ բնութիւնն թագաւոր է, եւ հիւանդութիւնն յարկամ է քաղաքի՝ որ եկել է. եւ բնութիւնն կու լին որ զարկամի ի դուր վարեն։ Եւ թէ տաքալութիւնն յաւելի լինի մէջ տարապայ եւ թէ ասան վատուածայ երկու երեք տարապայ եւ թէ չկուր տահրելն զարկամն եւ յաւելի լինի, եւ բնութիւնն պակաս լինի եւ յաւել եւ վատուածայ, զմարքն պահարն կու ասան։ Եւ յայնժամ որ բնութեան եւ հիւանդութեան մէջ այս կու գտնուի ընդին՝ նա կու պիտի որ հիւանդն յանժամն իրաւ ծանր եւ վատուած լինի, եւ յայն ժամուն հափշտակ պահարն ասէն ասպղ եւ ջմարիւ։

(Հարանկիւն)

4. Ղ. 8.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

NOUVELLES SOURCES

DE MOÏSE DE KHOREN.

III

MOÏSE DE KHOREN ET L'ORIGINE DES PARTHES.

Moïse de Khoren regarde les Parthes, et par conséquent les rois arsacides de Perse et d'Arménie, comme des descendants d'Abraham. Cette opinion, au moins singulière, est formulée on ne peut plus clairement dans les deux passages suivants:

*Arsace le Brave, qui était de la descendance d'Abraham, de la lignée de Ketoura, monta sur le trône pour que fût accomplie la parole du Seigneur à Abraham: «De toi sortiront les rois des nations» (II, 1). «L'histoire sainte nous montre qu'Abraham est le vingt et unième patriarche depuis Adam», et c'est de lui que descend la race des Parthes. L'Écriture nous dit en effet qu'Abraham, après la mort de Sara, prit pour femme Ketoura: d'elle naquirent Emran * et ses frères qu'Abraham,

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԵՐԷՐ ՄԱՍԻՍԻՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

Գ.

Մոյսէս Խորենացի եւ Պարթեանց ծագումը:

Մոյսէս Խորենացի զՊարթեան՝ եւ ըստ հետեւորդի Պարթից եւ Հայոց աշխարհի արշակունի թագաւորները՝ կը համարի Աբրահամէն սերած։ Այս՝ զունն նորանշան՝ կարծիքն ըստ կարելոյն պայծառ կերպով ըսուած կը զտնենք յաւելի սա երկու տեղեաց մէջ. «Աստի եւ թագաւորեաց Արշակ թալ, որ է ի զուակէ Աբրահամն, ի քրտուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ թէ Թափաւորդ աղօք ի մէջ լինին» (Բ. Գ. 1. 1) եւ «ՅԱլմանայ քանդորդ առաջնորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածային պատմութիւնըն ցոյցանեն. եւ ի նմանի եղեալ ազգգ Պարթեանց Գանդի ասէ, յետ մեռանելոյն Սաապի՝ առեալ Աբրահամն կին զԲեռնարայ. յորմ ծնան Եմրան* եւ եղբարք նորա, զոր Աբրահամ ի կեն-

* Cf. A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales. Paris 1891, p. 27.

* Le vrai nom est Zemran (Gen. XXV, 2). Les mss. de la Bible grecque portent Ζομβραν, Ζεβραν, Ζεմբραν, correspondant à l'hébreu צִמְרָן. La Bible arménienne a bien Զեմրան, mais le 2e de l'accusatif déterminé, qui devrait précéder le mot (զԶեմրան), a été omis comme il arrive parfois devant les mots

1 Հմմտ. Ս. Գորիշի. Մոյսէս Խորենացի եւ Աղգաւանութիւնը Նահապետայ. Գաղիք 1891, էջ 27.

2 Բուն անունն է Զեմրան (Ծնն. Ի. 2) Յունական Աստուածային մեռալիք Շոմբրան, Շեբրան, Շեմբրան Կենութեանն՝ որ կը համապատասխանեն լիւմի երբայկու-

նին։ Նաեւ Հայերեն Աստուածայունն Զեմրան ունի, սակայն որովայն Հայցականին նախընթաց չ նախդիրն (զԶեմրան) մէկի թողուած է ինչպէս կը գտնենք երբեմն պատահած ի տառով սկսող բառերին յառաջ։ Մոյսէս Խորենացի Զեմրան անունը ի նախադասում նախդիր կարծած է եւ կարգացած Եմրան։ Այս պէլ՝ պնդակ ուղիղեմուն

de son vivant, sépara d'Isaac en les envoyant dans les pays d'Orient. De ceux-ci est issue la race des Parthes, de qui descend Arsace le Brave» (II, 68).

Malgré la netteté de l'affirmation, l'idée de Moïse ne semble pas avoir fait fortune, et la plupart des historiens postérieurs la passent sous silence. Elle a cependant été admise par Samuel d'Ani¹ et Vardan le Grand. Ce dernier, dans son Panégyrique de S. Grégoire l'illuminateur, en donne même une rédaction plus développée, avec des détails dont nous ignorons complètement la provenance. «Abraham, dit-il, rajeuni dans sa vieillesse par la vertu divine, engendra de Ketoura six fils, Emran, Eksan, Madan, Madiman, Esbouk et Sovilé². Emran ayant tué Eksan et Madiman, Abraham craignit qu'après sa mort il ne tuât également Isaac. Il fit donc des présents à Emran et à ses frères, et les envoya en Orient où ils bâtirent la ville de Bahl, ainsi nommée d'après le nom du fils d'Emran; de là aussi la nation fut appelée Pahlav. C'est de Bahl que tire son origine la puissance d'Arsace le Grand, qui fit régner sur l'Arménie son frère Valarsace.»³

Le même Vardan, dans son Histoire, va encore plus loin et range hardiment les Arméniens parmi les descendants d'Abraham, «le glorieux père de notre nation selon la chair et selon l'esprit».⁴

Nous pouvons donc constater que le développement de l'idée de Moïse de Khoren sur l'origine des Parthes — le petit roman de Vardan n'est pas autre chose —, aboutit à faire regarder les Arméniens comme des Sémites. L'auteur était loin de s'en douter lorsque, au début de son livre, il parlait avec une sorte de piété filiale de notre Japhet (I, 5).

Il ne sera peut-être pas sans intérêt de chercher maintenant, soit à découvrir la source où Moïse a puisé son opinion, soit à reconstituer le raisonnement qui l'aura conduit à une pareille conclusion.

La tradition exégétique ne nous est ici d'aucun secours. Depuis l'historien Josèphe⁵

commençant également par un « Moïse de Khoren a regardé le « de « d'après comme étant le déterminatif et a lu « Emran. Nouvelle preuve, après beaucoup d'autres, qu'il se servait uniquement de la Bible arménienne.

¹ Chron., éd. Zohrab et Mal, p. 9.

² La forme de quelques-uns de ces noms est corrompue; cf. Gen. XXV, 2.

³ Սոփեթը, է, p. 45.

⁴ Venise, 1862, p. 29.

⁵ Antiq. jud. I, XV.

զանութեան իւրում մեկնեաց յիսահակայ, արձակելով յերկիրն արեւելից, յորոց սերեալ ազգ Պարթեւեաց, եւ ի նոցանէ Արշակ քաւը¹»

Թեւեւ այսպէս յստիարեն կը հաստատեն խորենացի, բայց իւր այս գաղափարը յաշնութիւն զառած չ'երեւար, եւ յետագայ պատմագրաց մեծագոյն մասն լուծեամբ կ'անցնի սասր վրայէն: Սակայն այս կարծիքն ընդունած են Սամուէլ Անեցի² եւ վերջապէս Մեծ: Վերջինս իւր «Արքայադէսն ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, գրութեան մէջ աւելի եւս ճշդացած խմբագրութիւն մը մեր առջեւ կը դնէ այնպիսի մանրամասնութեամբ, որոնց ծագումն բոլորովին անմանօթ է մեզ: «Աբրահամ, կ'ըսէ, ի ծերութեան անդ մանկացեալ է զորութեանէն Աստուծոյ ծնանէր ի յենտո՞րայ որդիս վեց՝ զԵմրան եւ զԵբուսն, զՄարգան եւ զՊարթեւս, զԵբուսի եւ զՍովիլէ³: Եւ պայնեալ Եմրանայ զԵբուսն եւ զՄարգանս, զա՜հի հարեալ Աբրահամու զուգէ եւ զիսահակ պայնեց զինի մահու նորա, ապա նմա եւ եղբարս ինչ, եւ արձակն յարեւել: Եւ զնոցա իսահակ քաւըս յանուն յորեւոյ եմրանայ, յորմ եւ կոչեցաւ ազգն՝ Պարթեւ: Եւ սասի զորացաւ մեծն Արշակ, որ թագաւորեցոյց ի վերայ Հայոց զվարդաշակ եղբայր իւր⁴»:

Սոյն վարդան իւր «Պատմութեան» մէջ աւելի եւս յառաւ երթալով՝ համարձակօրէն կը դնէ զՀայոց Աբրահամու սերնդոց շարքին մէջ՝ զԵմրան⁵: «Հայոցն բազմորդի մեծն Աբրահամ եղև ազգիս մերոյ ըստ մարմնոյ եւ ըստ հոգւոյ հայր պարծանաց»⁶:

Երևանց ուրեմն հաստատել որ Սովիլէս խորենացւոյ Պարթեւաց ծագման նկատմամբ յայնժամ գաղափարին զարգացումն — վարդանայ փոքրիկ վէպի ուրիշ բան չէ արդեամբ, — յայն յանդէպ⁷ որ Հայոց սկսան Սեմական համարուիլ: Սակայն հեղինակն այս նկատմամբ ասորկոյս մը չունի, երբ իւր գրութեան սկիզբներն տեսակ մ'որդական երկիւղածութեամբ «մերոյն Յարութիւն կը գրէր:

Թերեւս հետաքրքրութեան զուրկ չէ հետազոտութիւն մ'ընել այժմ կամ որպէս զի դեռ նեղը այն աղբիւրն՝ ուստի առած է խորենացի իւր այս կարծիքը, եւ կամ որպէս զի վերասին կազմեց այն պատճառաբանութիւնն՝ որ զինքն այսպիսի հեղակացութեան մ'առաջնորդած է:

Այսպիսով մեզ ամենեւին նպատամամտաց չ'ըլլար Ս. Գրոց մեկնութեան աւանդութիւնը: Եւստիպոս պատմէն⁸ մինչեւ Դոնիդոց Գրոց ամենէն նորագոյն մեկնիչը, ամենն ալ արդեամբ կը միաբանին յայնմ՝ որ Բեռուսոյ որդիքն ներկայացու-

հեա՝ նոր ազգացոյց մըն է թէ խորենացի միայն հայերեն Աստուծաբանը գործածած է:

¹ Ճանաչութեան, հրա. Ջահրական եւ Մայի՝ էջ 9:

² Սոյս անուանց անմեկ մեկն աղաւաղել է. հմմտ. Եմր. Եմր. Եմր.

³ Տե՛ս Ս. Գրիգոր, է. էջ 45, Ի՛

⁴ Պատմ. ապ. Վերեւ. 1862, էջ 29:

⁵ Հեմուս. հրեւ. Ա. ԺԵ:

jusqu'aux plus récents commentateurs du livre de la Genèse, tous les interprètes sont en effet d'accord pour envisager les fils de Ketoura comme représentant des tribus de la péninsule arabique. Aucun auteur connu, sauf Moïse, n'y a vu les Parthes. Nous sommes donc en présence d'une interprétation isolée du texte biblique, due selon toute vraisemblance à l'imagination de l'écrivain chez lequel nous la trouvons pour la première fois.

Mais alors par quelle voie Moïse est-il arrivé à découvrir les Parthes dans un passage de l'Ancien Testament?

D'après M. Karakachian, qui a soumis l'affirmation de Moïse à une critique rigoureuse¹, l'historien se serait mépris sur la valeur d'une expression de Genèse, XXV, 6, où il est dit qu'Abraham avait envoyé les fils de ses concubines dans le pays d'Orient. Il en aurait conclu qu'il s'agissait des territoires occupés par les peuples ariens de l'autre côté du Tigre. M. Karakachian montre avec raison que, dans le langage biblique, les expressions pays d'Orient et fils de l'Orient n'ont point une signification aussi étendue, et ne désignent, au contraire, que les régions de la Mésopotamie et de l'Arabie situées dans le voisinage de la Palestine. Il ajoute que, dans l'esprit de l'écrivain sacré, la promesse faite à Abraham: des rois sortiront de toi (Gen. XVII, 6), s'applique aux rois des Ismaélites ou Arabes, dont la généalogie est donnée aux chapitres XXV et XXXVI du livre de la Genèse, pendant qu'une promesse identique faite à Jacob (Gen. XXXV, 11) concerne les rois de Juda et d'Israël. Moïse s'est donc trompé en attribuant aux passages bibliques, sur lesquels il fonda sa théorie, un sens différent du sens véritable.

Nous n'avons rien à reprendre à l'argumentation de M. Karakachian. Cependant nous croyons qu'il a fait fausse route. D'abord il n'a pas remarqué que la citation biblique faite par Moïse est inexacte. Nulle part on ne trouve dans l'Ancien Testament le passage: Des rois des nations sortiront de toi. Le texte, tel qu'il est donné par Moïse de Khoren, résulte d'une combinaison de deux versets différents, 1er Gen. XVII, 6: des rois sortiront de toi, et 2° Gen. XVII, 16: des rois des nations sortiront d'elle, c'est-à-dire de Sara. Nous allons essayer de montrer que cette combinaison est le fruit d'un acte de réflexion, d'un dessein bien arrêté, et non pas le résultat d'une erreur de mémoire.

Deux familles, dans l'Histoire d'Arménie, s'élèvent bien haut au-dessus de toutes les autres; ce sont les Arsacides et les Bagra-

թիւ կը համարին արարական թերակողոյն ցեղերուն: Դասեթ Եւ. ի հեղինակ մը ի բաց առեալ Մ. Խորենացին՝ չէ կարծած թէ Պարթեւք բլլան անհնր: Ուստի առնէմք անհնր Ս. Գրոց բնագրին կողմացեալ մեկնութիւն մ'որ բոս ամենայն հաւանականութեան՝ արդիւնք է երեւակայութեան այն մատենագրին որուն քով առաջին անգամ կը գտնենք զայն:

Բայց այն առնել ինչ ժամով Մ. Խորենացի հասած է Հին Կտակարանի մէկ տեղոյն մէջ Պարթեւները հասկնալուն:

Ըստ Գարագաշեանի, որ Մ. Խորենացւոյ այս բառը ի իստ քննադատութեան մ'ենթարկած է, պատմաբանն Ծննդոց ԻԵ, 6 տեղոյն մէկ բացատրութիւնը սխալ ըմբռնած է, այսինքն՝ ուր կ'ընտրէ թէ Աբրահամ իւր հարներու որդիքն իւրեքն «յերթիկ Արեւելոյ», Ասիէ հետեւեցան պիտի ըլլայ թէ հոս խաչքն այն երկիրներուն վրայ է՝ զոր արեական Ժողովուրդք գրաւած էին՝ Տիգրիսէն անդին: Գարագաշեան իրաւամբ կը ցուցնէ որ Ս. Գրոց ըզգուս. «Երթիկ Արեւելոյ» եւ «Երթիկ Արեւելոյ» բացատրութիւնը այսչափ ընդարձակ նշանակութիւն չունին, եւ ընդհակառակն ուրիշ բան չեն նշանակեր՝ բայց եթէ Միջագետաց եւ Պարսկաստանի մերձակայ Արարիոյ երկիրները: Կը յաւելու թէ ըստ մտաց որբաբան մատենագրին՝ Աբրահամը արուած այն խոստումը թէ «Թագաւոր է ինչ ելջնի» (Ծնն. ԻԵ, 6) կը պատկանէ Թագաւորաց Իսմայելացւոց կամ Աբրահամոյ, որոնց արդարանուութիւնը կը գտնենք գրաւած Ծննդոց ԻԵ եւ ԼԶ գլուխներուն մէջ, իսկ Գալուստ արուած նման խոստումը (ԼԵ, 1) կը պատկանէ Գալուստասանի եւ Իսրայէլի թագաւորաց: Ուրեմն Մ. Խորենացի սխալած է՝ Ս. Գրոց այս տեղերուն՝ որոնց վրայ հիմնած է իւր գրութիւնը, ճշմարիտ իմաստն տարբեր իմաստ մը տալով:

Ստորաւերջ. բան մը չունինք Գարագաշեանի այս պատճառաբանութեան նկատմամբ: Սակայն կարծենք թէ սխալ ժամով մ'առած է: Դասի միտ չէ գրած որ Մ. Խորենացւոյ՝ Ս. Գրքին բառն այս կ'ընտրէ անհնրը եւ Հին Կտակարանի եւ. ինչ տեղ մը կը գտնուի սա խաչքն՝ Թագաւոր է ինչ ելջնի՝ Մ. Խորենացւոյ մեր առջէն գրած բնագրին երկու տարբեր համարներու բացատրութեան մ'արդիւնքն է՝ 1. Ծնն. ԺԷ, 6 «Թագաւոր է ինչ ելջնի» եւ 2. Ծնն. ԺԷ, 16 «Թագաւոր է ուղից է նման ելջնի» այսինքն՝ Սառայէ: Պիտի շանամբ ցուցնելու որ այս բացատրութիւնն պատու է խորհրդածութեան եւ որոշ ստուերագրուած ծրագրի մը, ինչ թէ յիշողութեան սխալ մ'արդիւնք:

«Լայոց Պատմութեան» մէջ երկու քերականական կը գտնենք ամէն միւսներէն վեր բարձրացուած, եւ են՝ Արշակունիք եւ Բագրատունիք: Եր-

¹ Գննական Պատմութիւն Լայոց, I, p. 295.

² Գննական Պատմութիւն Լայոց, II, էջ 225:

tides. A chacune des deux est donnée l'origine la plus noble qu'ait pu rêver un auteur chrétien comme Moïse de Khoren : Abraham, le père du peuple élu. Il y a cependant entre elles une différence de dignité, et les Bagratides l'emportent en noblesse sur les Arsacides. Ils forment la branche aînée, la seule universellement reconnue comme légitime, et descendent d'Abraham par Sara¹. Quant aux seconds, ils appartiennent à une branche cadette, ayant pour mère Ketoura, qu'Abraham épousa après la mort de Sara. Remarquons en passant que, d'après Moïse de Khoren comme d'après le texte biblique, il s'agit d'une femme légitime et non pas d'une concubine, comme le fut Hagar, mère d'Ismaël et des Arabes.

Voici maintenant comment Moïse est arrivé à ranger les Parthes parmi les descendants d'Abraham. Pour lui, l'avènement au trône d'Arsace le Brava est l'accomplissement d'une prophétie; celui-ci devint roi pour que la parole du Seigneur à Abraham fût confirmée (տա ի հաստատել բանի Տեառն որս Աբրահամ, II, 1). Il fallait donc que cette parole contint une indication plus ou moins nette, plus ou moins précise, se rapportant à Arsace ou à l'empire des Parthes. Or, si l'historien s'était borné à reproduire exactement le texte biblique de Genèse, XVII, 6: Des rois sortiront de toi, les lecteurs auraient vainement cherché en quoi cette parole avait été confirmée par l'avènement d'Arsace à la couronne. Chacun savait comment l'accomplissement de la prophétie avait en lieu, et comment les rois des Arabes, d'Edom, d'Israël et de Juda descendaient d'Abraham. Si on sortait des temps bibliques, il n'y avait pas plus de raison pour appliquer la parole divine aux Arsacides qu'aux rois Sassanides ou aux empereurs de Constantinople, en un mot à tous les rois du monde.

Une légère modification du texte biblique, dont les éléments étaient du reste empruntés au même chapitre de la Genèse, permit à Moïse de restreindre la portée trop générale de la prophétie et de la rapporter aux rois Parthes, à l'exclusion de tous les autres. Au verset 16, Dieu dit à Abraham en parlant de Sara: Elle sera une souche de nations; des rois des nations descendront d'elle

կուրքին ալ արուած է ագնուագոյն սկզբնաւորութիւն ժողովրդի կենար երացել Ծ. Խորենացոյ պէս քրիստոնեայ մատենագիր մը, այսինքն՝ Աբրահամ՝ հայր ընտրեալ ժողովրդէան։ Սակայն այս երկու ցեղերու մէջ արժանաւորութեան տարբերութիւն կայ, եւ Բագրատունիք Արշակունիներէն աւելի ազնուագոյն ներկայացուած են։ Բագրատունիք աւագրանի ծիւղը կը կազմեն, որ տոկոսաբար երբեք օրինաւոր կը ծանցուի, եւ կը սերին Աբրահամէն՝ Սաւայի։¹ Իսկ միւսները կը վերադարձին կրտսեր ծիւղի մը, մայր աւենալով զգեաւոր, զոր առաւ Աբրահամ կրտսէրէն՝ Սաւայի մահաւորենէն ետեւ։ Անցողակի նկատենք որ ըստ Ծ. Խորենացոյ՝ ինչպէս նաեւ ըստ Յ. Գրոց ընագրին՝ հոս ինչպիսի օրինաւոր կենդ վեպ է եւ ոչ թէ հարձի, ինչպիսի էր Հաս զար՝ մայրն իմայելի եւ Աբրահամը։

Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս Ծ. Խորենացի Պարթեւներն Աբրահամու սերնդը մէջ գտաւ ձեռնարկած է։ Ըստ իրեն՝ Արշակայ քահնի գահ աւանանքն կատարումն է մարգարէութեան մը։ Աբրահամ թագաւոր եղաւ « առ ի հապարտել Բանին Տեառն որ Աբրահամ » (Բ. ԳԼ. 1)։ Պէտք էր որքան որ այս խօսքն առաւել կամ նուազ մեկին, առաւել կամ նուազ որոշ նշանակ մը պարունակէր Աբրահայ կամ Պարթեւաց ինքնակալութեան վերաբերեալ։ Արդ՝ թէ է պատմագիրն ճշգրտութեամբ միայն ի մէջ բերել Ս. Գրոց լծնն. Ժ, 6 « Թափառող է ինչ եղևն, բնագործը, զոր պիտի փնտռեն ընթերցողք թէ ինչով է որ այս խօսքը հապարտած էր Արշակայ թագապսակ ըլլալովն։ Ամեն մարդ գիտեր որ այս մարգարէութիւնն ինչպէս կատարուած էր, եւ թէ Աբրահամը, եղանակ, իսրայէլի եւ Յովայի թագաւոր Աբրահամէն կը սերկին։ Իսկ եթէ Ս. Գրոց ժամանակներէն գտաւ իւրեւ պէտք էր, այլ եւս պատճառ չկար առնուածաշունչ խօսքը միայն Արշակունեաց մերձեցնելու եւ ոչ նաեւ Սասանեաց կամ Կ. Պոլսոյ ինքնակալաց, միով բանին՝ աշխարհի ամեն թագաւորաց։

Ս. Գրոց ընագրին թեթեւ փոփոխութիւն մը, որուն մասին ալ արդէն յիշեցաք զբոյս միւսնոյն զիւնէն առնուած էին, ծնիլ կու տար որ Ծ. Խորենացի մարգարէութեան շատ ընդարձակ ծաւալն աւելի սեղմել եւ Պարթեւաց թագաւորաց մերձեցնել՝ ամեն միւսներն ի բաց հանելով։ Համար 16ին մէջ Աստուած կ'ըսէ Աբրահամին՝ Սաւայի վեպ խօսելով. « Եւ եղևն յագի », եւ Թափառող ագիաց ի նմէն եղևնի։ Արդ համար 6ին մէջ « Թափառող, բառը պէտք էր միայն 16 համարին համեմատ փոխել ընել « Թափառող ագիաց », եւ այն

¹ D'après M. de Kh. (I, 22), Schambath, l'ancêtre des Bagratides, était un des principaux captifs d'entre les Hébreux : (մի ի գլխաւորաց երթայեաց ցերեցոյ), et descendant par conséquent d'Aoraham et de Sara. Les écrivains postérieurs firent passer cette descendance par David, le roi-prophète; et entre autres Mekhithar d'Ani, éd. Patk., p. 16: զմի ի գլխաւորաց երթայեաց ինչպէս ի Նաբուքոդոնոսորայ, զՀամբաթ՝ յագի գլխի Սարգսրէի.

¹ Ըստ Ծ. Խորենացոյ (Բ. ԳԼ. 1)։ Զամբաթ էր « մի ի գլխաւորաց երթայեաց ցերեցոյ », եւ ըստ հետեւորդի՝ սերեալ Աբրահամէն եւ Սաւայէն, Յովայի պատմիչ Աբրահամէն սերին յառաջ Աբրահամի ծաւալը արգաւազարեան միջնորդութեամբ հման. ի միջ այլոց Մեքիթար Անիի (հրաւիրականէն թ. 16)։ « զմի ի գլխաւորաց երթայեաց ինչպէս ի Նաբուքոդոնոսորայ, զՀամբաթ՝ յագի գլխի ի մարգարէին »

(եւ եղեցի յազգս, եւ թագաւորս ազգայ ի նմանն եղեցին). Il n'y avait qu'à remplacer les rois du verset 6 par les rois des nations du verset 16, et la prophétie devenait pour les contemporains de l'auteur d'une lumineuse clarté.

En effet, les historiens persans et arabes désignent toujours les rois de l'empire Parthe sous le nom de ملوك الطوائف molouk et-théwâif, rois des nations, des tribus ou des dynasties, «nom qui exprime d'une manière fort juste l'espèce de régime féodal qui dominait alors en Asie, et les dé mêlés sans cesse renaissants des Arsacides». ¹ Il ne semble pas douteux que cette dénomination ait été déjà employée au temps de Moïse de Khoren, et alors le passage de l'historien que nous venons d'étudier n'offre plus aucune difficulté. En lisant: Des rois des nations sortiront de toi, le lecteur comprenait: Les rois des Parthes sortiront de toi, et la descendance d'Abraham de la dynastie des Arsacides était confirmée par l'autorité du livre divin.

Aussitôt que la promesse de Dieu à Abraham se trouvait ainsi interprétée, il fallait bien que les Parthes descendissent d'Abraham par Ketoura, puisque la descendance par Sara était réservée aux Bagratides et celle par Hagar, aux Arabes. L'envoi en Orient d'Emran et de ses frères ne faisait du reste que corroborer l'application de la prophétie.

Une question en terminant, qui touche à la date de Moïse de Khoren. A quelle époque les rois parthes ont-ils été désignés comme rois des nations? Ce nom leur a-t-il été donné du temps des Sassanides, ou seulement plus tard par les Arabes? Ici je confesse non-seulement mon ignorance, mais encore mon incompetence. C'est un point d'histoire qui, je crois, n'a point encore été élucidé, et je me permets d'attirer de ce côté l'attention des savants qui s'occupent spécialement de philologie et d'histoire iraniennes.

Paris, 15 février, 1893.

A. CARRIÈRE.

¹ Saint-Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, t. II, p. 231.

² C'est pourquoi nous avons traduit, au commencement de cet article, les rois des nations, et non pas des rois etc.

առեմ մարգարեական խոսքն հեղինակին ժամանակակցաց համար պայծառ ու յոռակ կ'ըլլար:

Արդեամբք այլ պարսիկ եւ արաբացի պատմագիրք Պարթեւաց պետութեան թագաւորները կը նշանակեն միշտ առ անուամբ (ملوك الطوائف) (մլուք-է-թ-թ-է-թ-է-թ), իսթաւորտ ազգաց, Գոհնաց կամ հորաթ-թեանց, «անուն մ'որ շատ ճշգրիտ կերպով կը յայտարարէ նոյն ժամանակ Ասիոյ մէջ տիրող աւատական վարչութեան եղանակը, եւ Արշակունեաց միշտ նորագույն կռիւները» ¹ Տաւրակունական շէրեւար որ այս անուանակալութիւնն արդէն կը գործածուէր Մ. Խորենացոյ ժամանակ, եւ այն առեւ ամենեւին դժուարութիւն չի պատճառէր պատմագրին այն խօսքը, զոր այժմ իսկ կ'ուսումնասիրենք. «Թագաւորտ ազգաց է Ին յեւ-ցեն» կարգաւով՝ ընթերցողը կը հասկընար թէ «Թագաւորտ Գոհնաց է քեն ելցեն» ² եւ այսպէս Արշակունեաց հարստութեան Արքահամէն սերին հորդորոսած կ'ըլլար Աստուածաշնչով:

Բաւական էր որ Աստուծոյ Արքահամու աւանդ խառնումն այսպէս մեկնուէր, այն առեւն պէտք էր որ Պարթեւք սերէին Արքահամէն միջնորդութեամբ հետաւորոյ, փասն զի Սառայէն սեւրեւը վերապահուած էր Բագրատունեաց, իսկ ի Հազարց սերունդին՝ Արաքացաց: Եմբփայ եւ իւր եղբայր «յեթիէն Արեւելին, խաւրսիւնն այլ մարգարեութեան այսպէս մերձեցուելուն առեւն եւս նեցուկ կ'ըլլար:

Արդ խօսքերնիս կնքելով՝ հարցում մը կ'ընենք որ Մ. Խորենացոյ ժամանակին հետ կապ ունի: Ո՞ր ժամանակ Պարթեւաց թագաւորք կը նշանակուէին իբր «Թագաւորտ ազգաց»: Կը արուէր արդեաք իրենց այս անունն Սառանեանց ժամանակ թէ առեւն յետոյ Արաքացիներէն միայն: Այստեղ կը խոստովանիմ ոչ միայն իմ չգիտնալս, այլ եւ այս նկատմամբ անհեռահաս ըլլալս: Պատմութեան կէտ մըն է այս, որ կարծեմ՝ դեռ ամենեւին չէ լուսաւորուած, եւ կը համարձակիմ այս կէտին հրաւիրել այն գիտնող ուշադրութիւնն՝ արդեւ յատկապէս երանանք քանասիրութեամբ եւ պատմութեամբ կը զբաղին:

Փարիզ, 15. Փետր. 1893:

Ա. ԳԱՐՆԻՐ

¹ Սէն-Մարթի, Հատուկատոր մ'Արշակունեաց պատմութեան. Հար. Բ. էջ 231:

² Այս պատմաւա. ալ յօդուածին սկիզբն այս խօսքը թարգմանելով «Թագաւորեցազաց», (les rois des nations) եւ ինքն ինք «Թագաւորք ազգաց», (d'o's rois etc.):

